तत्त्व० १ देहादिवैलक्षण्यं कथमिति चेदुच्यते देहादयो ममेति व्यतिरेकप्रतीतेर
हमिती प्रतीतेः आत्मनोहमिति प्रतीतेः स्वतःप्रकाशस्य कादाचित्क
त्वादात्मनः सर्वावस्थास्वपि प्रतीयमानत्वाद्देहादीनां बहुत्वादात्मन ए
कत्वाच्च देहादिवैलक्षण्यमात्मनो भाव्यं पिंडः पंचगपतः पुंसः शिरःपा
ण्यादिलक्षण इति शास्त्रं चात्र प्रमाणं अजडत्वं नाम स्वानांत
रमंतरेण प्रकाशमानत्वं आनंदत्वं नाम सुखस्वरूपत्वं सुखो
स्मि तस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शात् सुखरूपत्वं ज्ञायते
नित्यत्वं नाम सर्वदा विद्यमानत्वं नित्यत्वे जन्ममरणे कथमिति चे
त् जन्म नाम देहसंबंधः मरणं तु देहवियोगः अणुत्वं कथमिति राम० ४
[illegible]

चिदचिदी त्रिविधतत्वमेतत् । तत्त्वत्रयमेतत् ८
श्वरः:

ऽखिलान्धर्मान्भगवत्समनूपमप्रपद्ये सत्यसंकल्पसंबंधमोक्षैककारणम्
इत्यमात्यार्थनिर्णयसंपदुत्सर्शितात्त्वत्रयात्प्रकाशयामास श्रीमन्नाराय।
णमुनिः इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमन्नारायणमुनिकृतौत्त
त्त्वत्रयसंग्रहः समाप्तिमगमत् श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः श्रीराम
श्रीमतेरामानुजायनमः श्रीरामचंद्रायनमः श्रीमानखिललो
कानांनायकः करुणानिधिः करोतुमंगलंपुंसांकमलानायकोहरिः
१ मुमुक्षोश्चेतनस्य मोक्षनिष्पत्तौ तत्त्वत्रयज्ञानं संपाद्नीयं तत्त
त्रयं चिदचिदीश्वराः । चिदित्यात्मोच्यते आत्मा देहेंद्रियमनःप्रा
णबुद्धिविलक्षणोऽजडोऽज्ञानंदरूपो नित्योऽणुरव्यक्तोऽचिंत्योनिरवय
वोनिर्विकारोज्ञानाश्रयईश्वरस्यनियाम्योधार्यःशेषश्चास्यात्मनो

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः इति श्रुतेः वालाग्रशतभागस्य शतधाक

तत्व॰ अतस्स्वदेहपरिमाणपक्षोऽनुपपन्नः अणुत्वप्रतिपादकश्रुतिवि

१० रोधात् अनेकदेहपरिग्रहो न योगिस्वरूपशैथिल्यप्रसंगाच्च।

ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञाननियताश्रयत्वं ज्ञातृत्वमेवेति न।

च वाच्यं अहं जानामीत्यव्यवहारात् ज्ञाताहमिति ज्ञातृत्वात्तैव

व कर्तृत्वभोक्तृत्वे सिद्धे कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चेश्वरासुरस्याविशेष

2 त्वात् सांख्यास्तु सत्वादिगुणानामेव कर्तृत्वं नात्मन इत्याहुः त

था चेतनस्य शास्त्रवश्यता भोक्तृत्वं च न स्यात् सांसारिकप्रवृत्तौ

चेतनस्य कर्तृत्वं सत्वादिगुणत्रयसंसर्गेण न स्वरूपप्रयुक्तं कर्तृत्वं यम॰ म॰

चेश्वराधीनं ज्ञानाश्रयत्वे विज्ञानं यज्ञं तनुते इत्यादिश्रुत्या क १० ११

[illegible]

एवंच तेनप्रयोगेन आत्मानिर्धर्मतीत्यादिकं द्रष्टव्यं अणु
त्वेनायं हृदयप्रदेशेस्थितश्चेत् पादेमेवेदनाशिरसिमेसुखमि
तिसुखदुःखानुभवकथमितिनचवाच्यं मणिद्युमणिदीपादि
नामेकदेशावस्थितानामपिप्रभायथाव्याप्तस्तथाज्ञानस्यव्या
प्तत्वादनुभवोपपत्तेः एकस्यपुंसएककालएवानेकदेहपरि
ग्रहेपिज्ञानव्याप्त्याभवति: अव्यक्तत्वंनामघटपटादिवच्चक्षु
रादिगोचरत्वं अचिन्त्यत्वंनाम अचित्सजातीयायमितिचिन्तयि
तुमशक्यं निरवयवत्वंनाम वयवसमुदायरहितत्वं निर्विकार
त्वंनामंचिद्विकारग्रहणेनैकरूपत्वं एवंस्थितस्य [illegible]
[illegible]

राम ११ इतिचेदसौभरिशरीरेष्वेकस्यास्यात् किंचैकस्य संसरणमेकस्य मुक्तिरे
कस्यशिष्यत्वमेकस्याचार्यत्वं न घटते मनुष्यस्यावस्थादि विषमस्थिते च
नोपपद्यते नित्योनित्यानामित्यादिभेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्चस्यात् ।
अविद्याकृतभेदविषयाश्रुतिरिति चेत् मोक्षदशायामपि सदा पश्यंति सूर
यइति भेददर्शनात् मोक्षदशायां देहादिभेदाभावेपि समपरिमाणजीवा
दिभेदवत्तत्स्वरूपभेदः सिद्धः तस्माद्भेदोंगीकार्यः एतेषां लक्षणं शेष
2 त्वे सति ज्ञातृत्वं ज्ञानंचात्मवत् नित्यं द्रव्यमजडमानंदरूपंच तर्हि ज्ञानात्म
स्वरूपयोः कोविशेष इति चेत् उच्यते आत्माधर्मीसंकोचविकासरहितः स्व
राप्रकाशकः अणुपरिमाणश्च ज्ञानं तु धर्मः संकोचविकाशयोग्यं स्वस्मप्र
काशकं परस्मिन् स्वयंप्रकाशमानं महत्परिमाणंच अत्र केषांचित् ज्ञानं राम॰ ११
सर्वदाविभुः केषांचित्कदाचित् आविर्भूतानस्मानित्यस्य इत्ज्ञानंजात

न त्वात्मज्ञानसाम्भृतगुणत्वान्निरू[illegible]त्वाच्चज्ञानव्यपदेशः नि।
पाम्यत्वं नाम ईश्वरस्य स्वाधीनस्वव्यापारत्वं पार्ष्णत्वं नाम ईश्वरस्वरू
पके ऐसे स्वाभावे सत्याहानिमत्वे शेषत्वं नाम चंदनकुसुमतांबूलादि
वत् भगवत्परेष्टविनियोगार्हत्वं इदं च गृहक्षेत्रादिवत् पृथक्स्थि
त्ययोग्यमेव तिष्ठति आत्मनश्च चर्मनिः मुक्तरूपेण त्रिविधाः बद्धाः
संसारिणः मुक्ताः संसारबंधविगलिताः नित्यास्तु कदाचिदपि संसरणस्व
भावास्ते चानंतगरुडविष्वक्सेनादयः ज्ञानस्याग्निसंसर्गस्यात्मसंस
र्गोस्पर्शाद्युद्भवत् आत्मनोप्यचित्संबंधेनाविद्याकर्मवासनारु
चयो जायते अग्निनाशे तेषां विनाशः त्रिविधा अप्यात्मानोऽनंताः केचि
दात्मभेदो नास्ति इति वदंति सकलात्मानां सर्वशरीरेषु वर्तते इत्याहुः तन
[illegible] नापपद्यते

श्री राम चिदेतत्स्वरूपे चित्प्रकरणं संपूर्णम् १ अथाचित्स्वरूपं निरूप्यते अचिद्
१२ वस्तुज्ञानशून्यंविकारास्पदंचतत्रशुद्धसत्त्वमिश्रसत्त्वसत्त्वशून्यभेदा
त्त्रिविधंतत्रशुद्धसत्त्वंनामरजस्तमोरहितंकेवलसत्त्वपरिपूर्णंनित्यंज्ञाना
नंदैकजनकंकर्मणापरंकेवलभगवदिच्छयाविमानगोपुरप्रासादादिरू
पेणनिरवधिकतेजोरूपंनित्यमुक्तैरीश्वरेणचापरिच्छेद्यंतत्तच्चके
चिज्जडमित्याहुःकेचिदजडमितिद्वितीयपक्षेनित्यमुक्तानांज्ञानमंतरेणा
3 पिप्रकाशनेनसंसारिणांआत्माजडयोःकथंभिन्नत्वमितिनवाच्यंज्य
ते अहमित्यप्रतीतेःशरीरादिरूपेणपरिणामाद्विषयमंतरेणप्रतीतेःघट
स्पर्शादिसद्भावाच्चभिन्नत्वमुपपन्नत्वात्मिश्रसत्त्वंतुसत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तं राम
संसारिणांज्ञानानंदतिरोधायकंनित्यमीश्वरस्यक्रीडापरिकरंप्रदेशभेदका १२

इदं ज्ञानं नष्टं इति व्यवहारः कथमिति चेदुच्यते यदा इंद्रियद्वारा विषयं प्र
काशति तदा ज्ञानं जातं इति व्यवहारः यदा न प्रकाशति तदा नष्टं इति व्यवहा
रः इति ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेपि प्रमाणभेदेन नामाल प्रतीतिः क्रियागुणाश्रय।
त्वाच्च द्रव्यत्वं अजडत्वं स्वयंप्रकाशकं अजडत्वेप्यनुस्मादेकथनं प्र
तीयैते इति चेत् प्रसरणाभावात्तत्राप्रतीतिः ज्ञानं द्रूपत्वमनुकूलत्वं
प्रतीतिविलापं विषशास्त्रादिदर्शने प्रतिकूलप्रतीतिर्देहात्मभ्रांतिकृता
भगवदात्मकत्वात्सर्वस्य पदार्थस्यानुकूलत्वं स्वाभाविकं प्रातिकूल्यं चौपाधिकं
अब्रह्मात्मत्वानुसंधेयमानस्य पदार्थस्यानुकूलस्वभावत्वे कस्यचित्कदाचि
त्प्रतिकूलत्वं देहेनैकतुमादीनां देशांतरे प्रातिकूल्यं नस्यात् स्वस्वभावानिरूपि
त एतेषां प्रमाणानि श्रीभाष्यादिषु द्रष्टव्यानि इति श्रीमन्नारायणमुनिविर

श्री
राम
९३

स्तन्मात्रमुत्पद्यते तस्मादाकाशात्स्पर्शतन्मात्रे चोत्पद्यते तस्माद्वायूरूपतन्मात्रे
स्तस्मात्तेजोरसतन्मात्रे स्तस्मादापोगंधतन्मात्रे स्तस्मात्पृथिवीस्पर्शतन्मात्रादि
तन्मात्रचतुष्टयमाकाशादिभूतचतुष्टयकार्यं वाय्वादिचतुष्टये कारणमिति
चाहुः तन्मात्रं भूतसूक्ष्मावस्थाहंकारः पस्यस्य कार्यै राजसाहंकारस्सह
कार्यैः सात्विकाहंकारस्य श्रोत्रादिज्ञानेंद्रियजनने शब्दतन्मात्रादिपंचकं स्वकर्म
णा सहकारि भवति वागादिकर्मेंद्रियसृष्टौ श्रोत्रादिसहकारि मनःसृष्टौ नाकिम
प्यपेक्षते सहकारित्वेन अतस्तेषां इंद्रियाणां भूतकार्यत्वं भूतानामाप्यायनेकार
णत्वमात्रमेव तत्सर्वं पिंडीकृत्याउंडकं तात्र भगवान्स्वयं चतुर्मुखं सृजति अंड
मेवकारणानि चाहारकं भगवता सृष्टानि अंडानि तत्र विविधपदार्थोपेतानां तथापि
णा सृष्टानि अंडानि चासंख्यातानि चतुर्दशभुवनसहितानि एकैकं दशगुणोत्तर
सावरणावृतानि ईश्वरक्रीडाकंदुकस्थानीयानि जलबुद्बुदवत् एकस्मिन्काले

राम
९३

न्मेतत्त्वसर्गंनभवतीतिइदंत्वविकारजनकत्वात्प्रकृतिरुच्यतेत्वानविरोधात्पवि
द्याविविक्तसृष्टिकारणामायेतिचतुर्विंशतितत्त्वात्मकत्वतंत्रप्रथमतत्त्वंप्रकृ
तिः अस्याश्चविभक्तितमाक्षराघवस्थायुक्तापाःसत्तस्यागुणत्रयस्यवैषम्यात्म
हदादिविकाराजायंतेगुणाःसत्त्वरजस्तमांसिएतानिप्रकृतेःस्वाभाविकरू
पभूतानिप्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतानिसत्त्वंज्ञानसुखतदुभयसंजनकंरजो
रागतृष्णाकर्मजनकंतमोविपरीतज्ञानानवधानालस्यादीनिजनयतिएत
षांगुणानांसाम्येविकाराअपिसाम्यमापन्नाःप्रत्यक्षामवंतिअस्याविपरीतवि
षमविकारेषुप्रथमविकारोमहानुत्पन्नःसाविकाराजसतामसभेदेनत्रिविधा
ध्यवसायजनकश्चतस्मात्वैकारिकस्तैजसोभूतादिरितित्रिविधोहंकारोजाय
तेऽस्यपमभिमानहेतुःवैकारिकाहंकारात्श्रोत्रत्वकचक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि
ज्ञानेंद्रियाणि [illegible] कर्मेंद्रियाणि [illegible] तदेव

राम भ्योवर्त्ततेकेचित्कालःपरमाकाशंनित्यंह्येतानित्याहुःकेचित्कालोनाम्नी
१४ तिष्ठतेअत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वादनुपपन्नंआकाशस्यवांतरभावान्दि
शःएषवक्ष्यदार्थंलंआवरणाभावएवाआकाशइतिकेचिदाहुःतन्नुपपन्नं
इहखमितिभावरूपेणप्रतीयमानत्वात्केचित्तुनिरवयवोविभुरप्रत्य
क्षआकाशइत्याहुःतन्नोपपद्यतेमूर्त्तादिकार्यत्वात्कुंकारादिवदनित्यः।
त्वाच्चक्षुर्विषयत्वाच्चत्वगिंद्रियग्राह्यत्वात्वायोरप्रत्यक्षत्वाद्रूपायास्तेजो
भौमादिभेदेनबहुविधंतत्रादित्यादितेजःस्थिरंदीपादितेजस्त्वस्थिरंतेजसो
रूपंरक्तंस्पर्शस्तूष्णंजलस्यस्वंशुक्लंशीतस्पर्शोमधुरोरसःपृथिव्यारूपंसो
बहुविधोपृथिवीवायोरनुष्णाशीतस्पर्शः इत्यचित्प्रकरणम् ईश्वरस्तु
निखिलहेयप्रत्यनीकानंतज्ञानैकस्वरूपोज्ञानस्वरूपाविरमित्यनुप्रविश्य राम
चिदचिद्वस्तुजगतःस्थितिलयकर्त्ताःअतिजीवस्वयाथात्म्यसंस्मारणानुपपत्तु १४
ना२

स्थानि सहायमेतेषु आकाश अवकाशहेतुः वायुर्वहनादिहेतुः तेजोदहनादि
हेतुः जलं सेचनपिंडीकरणादिहेतुः पृथ्वीधारणादिहेतुः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रिया
णां शब्दादयो विषयाः वागादीनां विसर्गशिल्पादयुक्तयो विषयाः मनः सर्वेषां
सहकारी आकाशादिभूतानां क्रमेण शब्दादयो गुणाः गुणादि निमयस्तु पंचीक
प. रणप्रक्रियानीलं गमेइति प्रक्रियाप्य तस्यैवापवर्यते पूर्वपर्वतन्मात्रा स हि लोकेन
रत्नाराणां वा स्वकार्यजनकत्वैः गुणाधिक्यमस्ति गतिवर्णयिति स त स सर्वमिति
काल उच्यते अपंचप्रधानतत्कार्यपरिणामहेतुः कलाकाष्ठामुहूर्तादिरूपेण परि
णामी नित्यो भगवल्लीलापरिकरभूतः तच्छरीरस्य तस्य सहनीदीह्यं चेश्वरस्यचे
तनानां च भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानि जते भोग्यशब्देन विषय उच्यते भो
गोपकरणानीन्द्रियाणि भोगस्थानानि समस्तभुवनानि पूर्वापाञ्चधःपरि
दाविचेयतनतायदूद्वनाष्टतीयाप्यापरिपादि

तार्दिदुष्टहृदयानांमादिवंविप्लेषभीरूणांसौलभ्यंद्रष्टुकामानांस्वंभगव।
श्री ज्ञुणोपयोगोऽद्रष्टव्यःसेश्वरस्यवसकलजगत्कारणभूतःकेचित्परमा
१५ णुकारणमाहुःपरमाणुसाधकप्रमाणाभावाद्यतोऽस्माभिरित्यादिश्रीणि
निषेधाच्चैतन्नोपपद्यतेप्रधानंकारणमितिकापिलाःतदपिनतस्याचेत
नत्वादीश्वराधिष्ठानाभावेपरिणामाभावात्सृष्टिसंहारानुपपत्तेःअत।
एवचेतनोऽपिनकारणभूतःकथमितिचेदुच्यतेकर्मवश्यत्वाद्दुःखित्वाच्च
6 तस्मादीश्वरस्यवकारणभूतःअन्याकारणाभावात्अविद्याकर्मनियोगा
द्यापतोनभवतिकिंतुस्वेच्छयास्वसंकल्पकृतंतस्यफलंलीलैवसंहारोऽपि
लाभंगेनैतुचेन्नतस्यापिलीलात्वात्अस्यैवजगदाकारेणपरिणामादुपाद
नंचतर्हिनिर्विकारश्रुतिविरोधइतिचेन्नस्वरूपपरिणामानभ्युपगमात्त राम० १५

र्हिजगत्परिणामःकथमितिचेदुच्यतेचिदचिद्विशिष्टस्यब्रह्मणोविशेष

विधाधिकारीसमाश्रयणीयो धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधफल
प्रदो विलक्षणविग्रहयुक्तो लक्ष्मीभूमीलीलानायकः अखिलहेय
प्रत्यनीकत्वं नमस्तेजोवत्सर्व[illegible]गरुडवद्धविकारादिदोषप्रतिभटत्वं
अनंतत्वं नाम नित्यत्वे सति चेतनाचेतनव्यापकत्वेन अंतर्यामित्वं
तर्यामित्वे चेतनाचेतनगतदोषप्रसंग इति भावः शरीरगतबाल्यादी
नां शरीरिणि अस्पर्शनात् [illegible]नं देवास्वरूपत्वं नाम आनंदरूपं ज्ञानरू
पत्वं मङ्गलानुकूलत्वं प्रकाशकत्वं च ज्ञानशक्त्याद्यस्तु नित्यनिस्सी
मनिस्संख्यनिरुपाधिकनिर्दोषसमाभ्यधिकरहिताश्च एते षड्गुणेषु वात्स
ल्यादिविजयाः अनुकूलाः शौर्यादिविषयाः प्रतिकूलाः एतत्कारणज्ञाना
दीनां सर्वविषयाः ज्ञानमज्ञानिनां शक्तिरशक्तानां क्षमा सापराधानां कृ
पा दुःखीनां वात्सल्यं सदोषाणां शीलं स्वयमन्दानां आर्जवं कुटिलानां सौ

श्री
१०

जातइतिपौराणिकप्रसिद्धावतारहेतुःकर्मेतिमन्तव्यंतत्रशापस्याज्ञमात्र।
त्ववतारस्यैच्छिकत्वंचप्रतिपादयद्भिःप्रपन्नैःपरिहृतत्वात्स्वंतर्यामित्वंनामां
तःप्रविश्यनियंतृत्वंस्वर्गनिरकादिसर्वावस्थासुसकलचेतनानांसहायभूतःस्तु
भाश्रयविग्रहसहितोध्यानार्थंरक्षणार्थंचवधुभूतोहृदयकमलेनिवसतीतिस्व
रविताररत्नुध्येतनामभिमतइत्यौचित्यरहंधत्वाविभवादिवत्देशकालादिनि
7 मराहित्येनसंनिधिकृत्वाश्रपराधानन्वेक्षमाणश्चपरत्रसमस्तव्यापारानव
तिष्ठतिरत्यैजनकत्वंश्चभाश्रयत्वंश्रशेषलोकशरण्यत्वंचश्रर्चावतारस्यस्व
यंस्वित्वामित्वेसंबंधयतयेनश्रज्ञवत्स्वस्वतंत्रवत्चावस्थानेपिश्रपारकारुण्य
परवशःसर्वपिक्षांतदास्यतिश्रविज्ञ्चजिघृक्षयामणिप्रवालभंगपात्स्वतत्सैवंमुक्तं
सर्वजनानुजिघृक्षयापासंस्कृतभाषयापरिनिर्मितोयंप्रबंधः इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजका राम

चार्यनारायणयतिकृतवत्वत्रयेईश्वरप्रकरणंसमाप्तम् श्रीमतेरामानुजायनमः॥ १

मधिष्ठापञ्चानप्रदानेकारसृष्टिंसिद्धसृष्टिंचकरोतिविभवोनंतोगौणमुख्य
भेदेनभिन्नस्तमनुष्यत्वादिवत्गौणत्वमपेक्षितं नस्वरूपमप्युक्तं अप्राकृत
विग्रहयुक्ताश्चजहत्स्वभावाविभवाः दीपादुत्पन्नदीपनिभामुख्यप्रादुर्भावा
यमरूप्मादिरूपास्तुमुक्षूपास्याः विधिशिवपावकव्यासजामदग्न्यार्जुनवि
त्तेशादिरूपगौणप्रादुर्भावास्त्वहंकारयुक्तजीवतत्वाधिष्ठानादमुमुक्षू
णामनुपास्याः निरोदिनशांतोदितादिभेदः अजानंसंज्ञाद्विचतुरात्मकेश
वादिमूर्त्यंतरं सुदर्शनपद्मनाभादिविभवा उपेंद्रत्रिविक्रमदधि
भक्तहयग्रीवनरनारायणहरिकृष्णमत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारविशेषाः त
तद्भुजायुधवर्णादिव्याख्यानादिभेदाश्चतदुत्तरवधिलाभुस्वतमत्वान्नवि
[illegible] क्षीरं [illegible] पालितं सुखत्वादेव [illegible] अवताराणां

हेतुरिच्छाप्रयोजनंतु साधुपरित्राणं दुष्कृतविनाशः धर्मसंस्थापनं चम्यग्रामादिना